

A HATALOM KORLÁTOZÁSA¹

Fleck Zoltán

PhD, tanszékvezető egyetemi tanár,
Eötvös Loránd Tudományegyetem
zleck@ajk.elte.hu

I. Hatalom

A hatalom intézményes, formális korlátozása válságban van. Tapasztalataink szerint a hatalom veszélyes, ezért koncentrációját lehetőleg akadályozni szükséges. Egyensúlyban kell tartani, meg kell osztani, garanciákat, fékeket kell vele szembeállítani. Hatalommal rendelkező emberek hajlamosak szörnyeteggé válni. Lehetőleg személytelen rendszereket állítsunk akadályként a szörnyetegek elé! Ez lenne a jogállam, az emberek uralma helyett valami stabil, kiszámítható és legitím, vagyis a többség uralmából származó intézmény.

Sok jele van a válságnak. Mintha ezek az intézmények képtelenek lennének a megfelelő működésre, nem mindenkor és nem mindenhol tudják akadályozni a szörnyetégeket. Ekkor létük üres igazolássá válik. A kudarcok mellett két további jelenség utal a személytelen intézményes válságára. Egyrészt az intézményes garanciák erősödése végső soron az intézményes pozíciókat viselő emberek hatalmát is növeli, amivel egy határon túl nem lehet hatékonyan más intézményeket bevetni. Ez történt az utóbbi évtizedekben a bírói hatalommal, a modern jogállamok legjellegzetesebb garanciális intézményével. Mára kide-

rült, hogy az autonóm, független jogalkalmazó személyes és szakmai integritása, emberi erényei nélkül minden formális garancia elégtelen. Másrészt a jogosultságok forradalma, amely a jogállami fejlődés értelme, értelmetlen a jogosultságok használatba vétele, a jogosultságok tudata nélkül. A jogérvényesítés az emberi igényeken, bátorságon, bizalmon, jogfelfogáson múlik. Tehát a joguralmi elvárásokba visszaépültek a puha, nem intézményes, emberi tényezők.

A jogok forradalma határozta meg az intézmények fejlesztésének céljait: az egyéni és kollektív jogok tiszteletben tartása miatt kell korlátozni a hatalmat (Epp, 1998). Ezt a forradalmat azonban jogosan érte heves bírálat. A jogosultság körüli szkepszis alapja, hogy a deklarációk pusztán ígérek maradnak a valóságos egyenlőségek érintetlenül hagyásával, sőt csak homokot hintenek a szemekbe, olybá tűnnek, mintha megtörtént volna az állampolgári emancipáció, csökkent volna a kiszolgáltatottság és elnyomás. De minden kritika ellenére a jogok nem csak az uralkodó ideológia elemei, a hegemonia részei, hanem adott esetben igénybe vehető erőforrások, a valóság alakításának mozgósító képzetei, a közbeszéd és hétköznapi érvelések nyelve. Használható mítosz (Scheingold, 2004). Vannak persze regionális sajátosságok, amelyek módosítanak a használhatóságon. A jogok

pozitív mítosza ugyanis azon alapul, hogy a jogosultságokat mindenki tiszteletben tartja. Ennek keleti fordítottja, a negatív mítosz szerint a jogokat senki, az állam sem tartja tiszteletben (Kurkchian, 2003). Ez az alaphelyzet.

A jogosultságok politikája persze soha nem azt jelentette, hogy a jogaink deklarációi küzdelmek nélkül fogalmazódnak meg, és válnak élményszerű valósággá. A jogok mindig küzdelem eredményei, akkor képesek társadalmi változások részévé válni, erőforrásként működni, ha a formálódó közvélekedés részévé válnak, ha a gyakorlatban artikulálódnak. A jogosultság tehát lehet hegemonikus eszköz, a hatalmi berendezkedést igazoló üres forma, de bizonyos feltételek mellett az emancipáció, az ellenállás használható erőforrása is. A hatalom korlátaira koncentráva ezek a feltételek érdekelnek most.

A jogokat tipikusan instrumentális szemlélettel közelítik az erre szakosodott jogkiterjesztők, civilek: használatba veszik perléssel, a jogi igények hivatalos megfogalmazásával és az ezt követő nyilvánosságra hozással. A politikai mobilizálás stratégiája a döntéshozók meggyőzését szolgálja, és adott esetben a kodifikációhoz szükséges feltételeket próbálja megteremteni. A kulturális stratégia, amely a civil jogkiterjesztés komplexebb eszköze, a társadalom egészének viszonyulását akarja befolyásolni abból kiindulva, hogy a többségi támogató környezet nélkül az egyedi jogi igények még pernyertesség esetén is csak a fennállót termelik újra. Az egésznek kell megváltoznia. Tehát a jog nem azonos alkalmazásának formális hatásaival, a formális jogi intézményeket társadalomformáló erővé kell átfőmálni. A jogosultságokkal kapcsolatos mitikus várakozások helyett a jogokat övező jelentéseket kell fokozatosan megváltoztatni, átfőmálni. Nem egyszerűen a családon

belüli erőszak áldozatának kell megnyerni a pert, hanem közösségi szinten kell elérni az erőszak alkalmazásának elítélését. A jog így eszköze lehet az erőszak mérséklésének, képes lehet a közösség szabályainak átírására.

A demokrácia hagyományos intézményei is válságban vannak, ez összefügg a hatalom korlátaival elégtelenségével, de több annál. A bizalmatlanság, apátia, passzivitás magára hagyja a demokratikus akaratképzésre épülő intézményeket, nem kéri számon a hatalommal való visszaélést. Nem csak a jogállami garanciák, hanem a demokrácia alapintézményei, a választás, a nyilvánosság is kiürültek. Ilyen körülmények között a formális garanciák helyett a hatalommal szemben nem demokratikus természetű eszközöket kell bevetni (Rosanvallon, 2008). A választásokon végzett legitímációmegvonás és a nyilvánosság ellenőrző funkcióinak halványulása miatt az állampolgári aktivitás új formáit kell megszervezni: ellenállási akciókat, leleplező technikákat, közérdekű perlést, nyomásgyakorlást, civil monitorozást, helyi demokráciafejlesztési kísérleteket. Technikai lehetőségek nem csak a hatalom oldalán vannak, segítségükkel fel lehet építeni egy fordított Panopticon. Sem a sajtó, sem az ellenzék nem képes a kritikai szuverenitás fejlesztésére, enélkül pedig a hatalom korlátok nélkül marad. Tehát aktív állampolgár nélkül nincs esély a hatalom korlátozására. Kritikai szuverenitásról van szó, nem anti-politikáról. Az egész elutasítása, az elfordulás, a negatív politika a diktatúra elleni harcban fontos szerepet tölthet be, formálisan demokratikus politikai berendezkedés esetén azonban a szörnyűséges hatalmat növeli.

Már az eddigiekből is látható, hogy a hatalom államcentrikus felfogása és az erre épülő dichotomikus logikák nem vezetnek sehova. Nem az állam által megtestesített ha-

¹ A tanulmány az OTKA K 109439 számú, *Jogi érvek hétköznapi használatára* című kutatás keretében készült.

talom áll szemben az egységes entitásnak tételezett társadalommal, hanem a társadalom áll különböző hatalom- és normageneráló hálózatokból, amelyekben megfelelő eszközökkel sajátos eltolódásokat lehet érvényesíteni. Joel S. Migdal szerint például azok a mozgalmak, amelyek bizonyos társadalmi csoportok emancipációját következőes civil eszközhasználatával és az állami intézményeket is igénybe véve szorgalmazták, érzékelhető hatalmi eltolódásokat értek el, átírták a társadalom uralmi mintázatait (Migdal, 2001). A hatalomért folyó küzdelem nem az állam vezető pozícióért folyó harc, hanem több területen folyó interakció-rendszer.

Bevezetesként végül pár gondolat a hatalommal szembeni ellenállás általános értelmezéséről, hogy eljussunk fő mondanivalónkhoz, a hétköznapi ellenállási formák és a jogtudat kapcsolatához. A bürokratikus döntéshozás egyik legfőbb veszélye demokratikus intézményes környezetben is a konformitás ellenvéleményeket elnémító hatása. A tanulni képtelen, a veszélyekre süket, merev és ezért végzetes hibákat elkövető rendszerek általában egyhangúak. Csak egy hangot hallanak, nincsenek ellenvélemények, nem jutnak el a döntéshozóig, és így együgyűek is. Cass Sunstein számos példával illusztrálja az ellenvélemények, ellenállások hiányának következményeit az amerikai bürokratikus gépezetben (Sunstein, 2003). Az egyet nem értésnek nehezebb a dolga különleges helyzetekben. Ezért hajlamosak a veszélyekre a hatalmak a kivételes állapot bevezetésével reagálni. A folyamatos kivételes állapot a gyenge hatalom jele, ahol megmondani a hatalomnak, hogy rosszul csinálja, áruulássá válhat, és a közösségből kirekesztéssel fenyeget. Még a demokratikus individualizmus hagyományai és a külvélemények erős intézményesedettsége

mellett is nehéz helyzetbe kerültek azok, akik a terrorizmus elleni háború idején a kormányzatot bírálták. A kritikai szuverenitás gyakran kerül nehéz helyzetbe. A hatalom működésével kapcsolatos kedvezőtlen történelmi tapasztalatok és az ellenvélemények intézményesedésének megrekedése vagy csonkasága lehet az oka a totális hallgatásnak, a mindent feladó lojalitásnak, cinkosságának, az ellenvélemények és ellenállás hiányának. Ez persze nem menti fel a kollaborálókat az erénytelenség vádjá alól.

Semmilyen hatalom nem képes azonban ellenállás nélkül maradni.

II. Hétköznapi ellenállás

Az ellenállás mindig jelen levő, tetten érhető formája a hétköznapi ellenállás. A hétköznapi élet terei lehetőséget adnak arra, hogy a rutinokkal, megszokásokkal, a hatalom mikrofizikájával szemben ellenállást fejtsünk ki. Formailag és hatásukat tekintve ezek épp annyira változatosak, mint a hatalom megjelenése. „... ahol hatalom van, ott ellenállás is van, és mégis – vagy talán éppen ezért – az ellenállás soha nem külsődleges a hatalomhoz képest. Vagy fogalmazzunk úgy, hogy szükségképpen mindig benne vagyunk a hatalomban...” (Foucault, 1999, 95.) Foucault szerint a hatalmi viszonyok relációs jellegűek. „Nincs tehát olyan hely a hatalomhoz képest, amely a nagy Visszautasítás helye lehetne – a lázadás lelke, minden fajta forrongás góca, a forradalmár vagy tiszta törvénye. Csakis ellenállási pontok vannak, és mindegyik ellenállás különleges eset...” (Foucault, 1999, 95.)

A hétköznapi élet teoretikusainak egy része, különösen Michel de Certeau ezekre a különleges esetekre, a mikrohatalom ellenoldalaira koncentrált. A hétköznapi életet ideológus alapon elnyomó, hegemónikus te-

repnek tartó teoretikusokkal, például Henri Lefebvre-rel szemben de Certeau az ellenhegemónikus gyakorlatokat, taktikákat, a megszokottal, a sémákkal, az előírttal szembeni újrendezést látja meg. A rendszer elemeinek újrendezése (bricolage) a foucaulti hatalomtechnikák megfordítása fabrikáló kreativitással. Mindennapi életünk nyelvi megformáltsága természetesen foglalja magában ehhez a nyelvi eszközöket („örült rendszer, de van benne beszéd”, Esterházy Péter). A szabály és cselekvés között állandóak a hézagok, soha nincs teljes megfelelés. A mindennapokban birtokba vesszük a rendszereket, saját praxist alakítunk ki, az alávetettek nyelve mindig különbözik. de Certeau a rendszer stratégiával szemben a hétköznapi eltérő taktikáit írja le. A hatalom stratégiája rendelkezik saját hellyel, ami a látást, áttekintést, megfigyelést lehetővé teszi, és ez a hétköznapi cselekvő számára nem áll rendelkezésre. A taktikák, az ellenállás idegen helyen való mozgást jelent. De ez nem akadály annak, hogy egyéni gyakorlatok alakuljanak ki. A dolgok rendjével szembeállított kis praktikák (gyaloglás, főzés), eltérések, mesék, történetek, jelrendszerek, jelentések. Minden fegyverező technika mellett ott van a hétköznapi élet lazító apparátusa, gyakorlata, ami szoros kontroll alatt is elviselhetővé teszi az életet (de Certeau, 1984).

Itt most nincs tér a hétköznapi ellenállás klasszikussá vált irodalmának ismertetésére, James Scott *Weapons of the Weak* című könyve az ellenállás helyi, kis hatókörű, a direkt konfrontációt elkerülő formáinak tulajdonított nagyobb jelentőséget (Scott, 2008). A hazai történelmi források felhasználásával hasonló elemzés olvasható Rév István tanulmányában (Rév, 1996). A teljesítmény visszafogása, a megszokott menetrendek felborítása, az előírt útvonalak elkerülése, a rendszer nyomá-

sának való ellentmondás történetei saját kutatási tapasztalatim szerint is meghatározó hatással voltak a diktatórikus időszakokban. A Kádár-korszak jogalkalmazói viszonyainak feltárása során a bírák relatív autonómiája jelent meg többek között azokban az elmesélt történetekben, amelyek hétköznapi praktikákról számoltak be. A foglalkoztatási kööttséggel szembeállított orvosi igazolás, a politikai beavatkozási szándék akkurátus jegyzőkönyvbe foglalása menekülési utakat, a hatalom dolgának megnehezítését és a saját cselekvési tér növelését szolgálták. Azóta az ellenállás egyéb kis formáinak kutatásai igazolták, hogy a cselekvők különböző szférákban végtelen változatosságban törik meg a konformitás domináns gyakorlatát (Havasréti, 2006).

A totális rendszerek hétköznapijairól szóló művek is beszámolnak az ellenállás technikáiról és korlátaikról. A régi, ideológiailag nem támogatott vagy tiltott életmód elemeihez ragaszkodás, az árucserre privát formáinak intézményesülése a szükség körülményei között, az irányított mobilitásnak ellentmondó helyben maradás vagy máshova menés gyakorlatai a rendszer réseit teremtették meg. A hétköznapi élet az elmesélt történetekben maradt meg, és ezen az úton terjedt, kommunikálta a rendszer határait (Fitzpatrick, 2000). E történetekben, gyakorlatokban, viccekben, pletykákban, a magánbeszéd tereiben őrződtek meg az autonómia csírái.

A legtöbb esetben lehetetlen azonban elkülöníteni egymástól az ellenállás és konformitás logikáit, a lojalitás és távolságtartás a hétköznapi természetes rendjében sajátos egységet képez. Ellenállás vagy túlélési stratégia, van-e felforgató célzat a banális cselekvések mögött? Nem ad megfelelő elemzési keretet a hétköznapi értelmezéséhez, ha bináris logikát erőltetünk a cselekvésekre. Nem

támogatás vagy ellenállás, hanem a színjátszás, támogatás, elkerülés, együttműködés, sajátos egyvelege. A viselkedések sűrű leírásából a korszak komplex mentalitása tűnik elő. A hatalomhoz való támogató vagy felhasználó viszony maga is változatos formákban jelenik meg a passzív alárendelődéstől az aktív támogatásig. A feljelentések, a hatalom magán felhasználása, privatizálása ugyanennek a komplexitásnak része.

Mindkettő esetében le kell mondanunk a mindennapi élet és az intézmények, rendszer poláris szembeállításáról és úgy kell értelmeznünk ezeket, mint a társadalom egymást konstituáló, folyamatos kölcsönhatásban álló szféráit. Az intézmények, a jog által közvetített hatalom a mindennapi interakciókba, kulturális jelentésekbe ágyazott, a jog tehát a hivatalosságtól legtávolabb álló szférákból sem teljesen hiányzik. A hatalom és ellenállás viszonya dinamikus, a helyi értelmezésektől, kontextustól függ. Nem a cselekvő szándékát, hanem a cselekvést magát, a történetekben testet öltő cselekvéseket lehet leírni, ebben tárnak fel a rejtett forgatókönyvek, a cselekvő mint hatalommal rendelkező és mint ellenálló jelentésadásai. A magán interakciók személyes világában a hegemonikus viszonyokkal szembeni logikák is működnek. A konyhaasztal mellett, ahogy Jeffrey C. Goldfarb érzékelteti a kis dolgok politikáját, meg lehet fosztani a hatalmat erejétől, legitimitációjától (Goldfarb, 2006) A szabadság tereit folyamatosan újratermeli ez a színes, részben rejtett világ, alternatív narratívákat, értelmezéseket, történeteket működtet. Még a sötét időszakokban, diktatorikus körülmények között is meg lehet őrizni a szabadságot, legalább virtuálisan szembe lehet állítani a hatalommal. Érdekes történeti példát olvashatunk a hatalom legitimitációtól való megfosz-

tására Robert Darnton írásaiban. Az abszolút monarchia idején az udvar viselt dolgairól szóló pletykák, viccek, versek, amelyek minden cenzurális és titkosszolgálati odafigyelés ellenére is hatékonyan terjedtek, megfosztották az uralkodót és környezetét attól a misztikus aurától, tisztelettől és tekintélytől, amely a rendszer szimbolikus alapját jelentette (Darnton, 2010).

A hétköznapi ellenállás sokféle, ahogy a hatalom megjelenése a hétköznapiakban is számos alakot ölthet. Ezek nyomára juthatunk a hétköznapi élet kutatásaiban, többek között a jogtudat hagyománytól eltérő vizsgálatában.

III. Ellenhegemonikus tudat

A jogtudat, szokásos értelmé szerint, a hivatalos norma tükröződése a társadalmi tudatban. A hagyományos kutatási kérdés, némi leegyszerűsítéssel, arra korlátozódik, hogy mekkora és milyen szerkezetű a készség a jog követésére, mekkora a hivatalos norma által megkövetelt magatartás megvalósulásának valószínűsége. Annak ellenére ez a végső kérdés rejlik e kutatási hagyomány mögött, hogy közhelynek számít: a jog ismeretének és a jogi előírással való egyetértésnek nincs egyértelmű kapcsolata a ténylegesen megvalósult magatartással. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy a joggal kapcsolatos attitűdök kutatása kritikátlan igazolása lett volna a fennálló hatalomnak. Csak az alkalmazott módszerek és kutatási kérdések kevésbé voltak alkalmasak arra, hogy a hétköznapi életbe ágyazott hétköznapi gyakorlatokra koncentráljanak.

A legújabb jogtudatkutatásokban azonban éppen a feltárható ellenhegemonikus elemek váltak érdekessé. Az apró ellenállások, az alternatív helyzetdefiníciók és jelentésadások. A joggal, a jogban testet öltött hatalom-

mal szembeni differenciált megélések, értelmezések, tapasztalatok, kulturális sémák feltárása természetesen radikális metodológiai és szemléleti váltást igényelt. A hatalommal és joggal kapcsolatban is alapvetően inkonzisztens képzeteket mozgósítunk a kontextusnak megfelelően, Ann Swidler remek tanulmánya tanulsága szerint hasonlóan a szerelemhez. Rugalmasan viszonyulunk a joghoz, áthatja a mindennapokat és természetesen ágyazódik a hétköznapi életbe, a cselekvők a hétköznapi cselekvéssel alakítják kapcsolatukat a hivatalos normákhoz, és erről történetekben képesek beszámolni. Ez a szemlélet elmozdul a jog és társadalom közötti viszony instrumentális értelmezésétől. Az egyéni jogérzet, tapasztalat, mindennapi élet narratív feltárása nem a hivatalos jog kutatása, hanem a társadalmi kulturális mintázatoké. Nem az intézmények és azok legitimitása fontos, hanem azok a konstruáló folyamatok, amelyek történetről történetre újraírják a joghoz kapcsolódó értékeléseket, viszonyulásokat. A jogintézmények működése, hatékonysága vagy ezek tükröződése a tudatban háttérbe szorul a kulturális gyakorlatok és ezek joggal kapcsolatos elemeinek értelmezésére koncentrált kutatásokban.

A hatalom korlátai új jelentést kapnak. Ez az újradefiniálás összefügg a jog progresszív szerepében való csatlózással: a demokratikus jogrendszer sem vezetnek igazságosabb társadalomhoz, nem számolják fel az elnyomást, és nem segítik az emancipációt. Legalábbis automatikusan nem. Ha a nagy igények kiüresedtek, milyen szerepet játszik a jog valójában? Milyen közvetítésekkel képes a társadalmi valóságot befolyásolni, felhatalmazásokat, igazolásokat, hivatkozásokat előhívni, olyan sémákat konstruálni, amelyek mégis betölthetik a nagy narratívák után ma-

radt úrt? A jog konstitutív természete tárul itt fel: kulturális jelentéseket közvetít a hétköznapi kommunikáció, az egyéni és társas helyzetdefiníciók, konfliktus- és igényértelmezések számára. Kis léptékű, mikrotörténekről van szó, a jogosultság forradalmának új értelmezéséről, amelyben az intézmény és mozgalom helyét a hétköznapi történetek veszik át. Végső soron azonban ez a két világ nem független egymástól. A felforgató, ellenálló, normakerülő gyakorlatok figyelmen kívül hagyják az állami szabályokat, esetleg tagadják a hivatalos norma érvényességét is. De a gyakorlatokhoz különböző értelmezéseket kapcsolhatnak a cselekvők a jog igazságtalanságáról, gyengeségéről vagy ellenségeségéről.

A mikrohatalom és ehhez kapcsolódó hétköznapi ellenállási formák sok szállal kötődnek a jog használatához. A jog konstitutív természetének megfelelően a joghoz fordulás, a hivatalos norma igénybevétele, mobilizáló hatásai mellett teret adhat szélesebb értelmű kulturális újradefiniálási kísérleteknek is. A jogalkalmazás perifériáján mindig is léteztek ilyen jelenségek: különösen koloniális környezetben gyakori a kikényszerített kulturális elvárással szemben például az etnikai identitás ellenálló kifejezése a bírósági tárgyaláson. Jelentős hatása van a genderemancipáció érveinek a családon belüli erőszak joggyakorlatára. Illetve a bíróság képes a szimbolikus közösségi identitás megerősítésére a történelmi igazságtétel segítségével.

A hazai igazságszolgáltatás nehéz terepnek bizonyult az ehhez hasonló ügyekben a rendszerváltás után is. Az úgynevezett *cigányperekben* erősödik a hatalmi erőfölény és az alárendelődés erőszakos kikényszerítése. A nőket érő erőszak ügyeiben még mindig nagyon erős az áldozat hibáztatása. A háborús

bűnösök rehabilitációját pedig a népbírósi döntések formális eljárási szabálysértéseire hivatkozva éppen a Legfelsőbb Bíróság végezte el.

Az egyéni akciók a társadalmi létbe ágyazott kulturális megértésből emelkednek ki, a jog segítségével képesek kulturális formát és tudatot/tudatosságot felvenni. Még a közvetlen következménnyel nem rendelkező egyéni vagy csoportos akciók, pervesztes próbálkozások, vagy csak az igény megfogalmazása is képes identitásokat befolyásolni, korábbi értelmezéseket lerombolni. A rejtett forgatókönyvek (Scott, 2008), az igazságosság és egyenlőség érdekében fellépő ellenállások a jog konstituáló, kulturális jelentéseket átíró üzeneteiből erősödnek. A mindennapi élet gyakorlatai, érvei, a hatalomra és a jogra reflektáló logikái, történetei szervesen kapcsolódnak a hivatalos jog mozgásfolyamataihoz.

A bírósági gyakorlat jogtudatot befolyásoló természetét hangsúlyozza Scott Barclay és Susan Silbey tanulmánya is. De ennél jócskán tovább lépnek a rezsiváltás, a rendszer elleni kritika alternatív magyarázata felé (Barclay – Silbey, 2008). A jog hétköznapi megértésében zajló változások, elmozdulások, a kulturális sémák változásai a mindennapi társadalmi interakciókba ágyazottak. A közvetlen, kifejezett jogi tartalom tipikusan a felszín alá szorul, nem közvetlenül tematizálódik. A hétköznapi életből kiolvasható jogtudat nem az állami intézmények és hivatalos jog tudati tükröződése. Az itt megjelenő új sémák, új narratívák, „felforgató”, ellenálló, ellenhegemonikus történetek a bürokratikus hatalmi gyakorlatok és formális szabályok ellenére, azzal szemben fogalmazódnak meg. A jogtudat e szemléletben a hétköznapi kulturális sémák alakításában való részvételt jelenti. A hatalom pedig a jelentésadás képes-

ségét, a sémák átírásához hozzájárulás lehetőségét, a befolyásolás eszközeit.

Ehhez a szemlélethez ad illusztrációt Anna-Maria Marshall munkahelyi szexuális zaklatásról írt tanulmánya. (Marshall, 2005) Egyéni helyzetértelmezésektől függ, hogy a mindennapi élet természetes elemének, megszokottnak, szükségszerűen elviselendőnek tartják-e az áldozatok a hatalmi visszaélés e formáit, vagy olyannak, amivel szemben határozottan fellépnek. A kiszolgáltatottság természetessége addig jellemző, míg meg nem kezdődik ennek átírása, átértelmezése, míg meg nem változnak a várakozások, szükségletek, míg nem kap új narrációt a panasz, míg nem válik felháborítóvá az ilyen történet. A jog működése segítség lehet ebben, hordozza a hivatkozási pontokat, de le is szűkítheti az ellenállást, blokkolhatja a fellépést azzal, hogy megköveteli a bizonyítást, és terheket rak az eljárást felvállalóra. Az egyéni helyzetértelmezések, sérelmek, az identitás határainak védelme nem jogi kategóriaként képezik a hatalommal szembeni ellenállás formáit, hanem a mindennapi jogtudat bizonytalan határokkal rendelkező igényeiként, amelyeknek lehet kapcsolódásuk a hivatalos jogi fejlődéshez, de akár meg is előzhetik azt.

Patricia Ewick és Susan Silbey, akik 1998-ban megjelent monográfiájukkal megújították a jogtudat kutatását a mindennapi élet apró ellenállásainak értelmezéseiben de Certeau felfogásához hasonlóan a hatalmi struktúrát elmozdító taktikai cselekvéseket látnak. A jogtudatot jelentésadó narratívákként mutatják be, az ellenálló, hatalommal szembe helyezkedő cselekvések történetekben öltetnek testet, az elmeséléssel kollektív tapasztalatá válnak (Ewick – Silbey, 2003). Az alávetettek ezekkel az eszközökkel befolyásolják a hatalmi viszonyokat, ezekben a hétköznapi

történetekben termelődik újra a hegemonikus vagy ellenhegemonikus logika. Amikor a kilencvenes évek elején interjúkat készítettem bírakkal a kommunista időszak szervezeti viszonyairól, a függetlenség megőrzésének gyakorlatai ilyen ellenálló történetekben váltak érthetővé. Beszámoltak arról, hogy mit tettek abban a helyzetben, amikor a hatalom befolyása elérte személyes integritásukat. Ezekből a történetekből volt kiolvasható, hogy hol vannak a hatalom korlátai, és milyen eszközökkel álltak ellen, hogyan kérdőjelezték meg a hatalom belépésének legitimi-

tását. Ehhez ugyan felhasználhatták a hivatalos jog deklarációit, de a hétköznapi gyakorlatok ellenhegemonikus értelmezéseiben nem ez volt az egyetlen lehetőség. A Kádárkorszak szervezeti, politikai, ideológiai viszonyai között a bírói függetlenség határait ezek a kollektív tapasztalattá vált történetek rajzolták meg. A szimbólumok, deklarációk, normák hétköznapi történetekben zajló kreatív átértelmezése az élő jogtudat.

Kulcsszavak: *demokrácia válsága, hegemonia, ellenállás, jogtudat*

IRODALOM

- Barclay, Scott – Silbey, Susan S. (2008): Understanding Regime Change: Public Opinion, Legitimacy, and Legal Consciousness. In: Caldeira, Gregory A. – Kelemen, R. D. – Whittington, K. E. (eds.): *The Oxford Handbook of Law and Politics*. Oxford University Press DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199208425.003.0038
- Darnton, Robert (2010): *Lúdanyó meséi és más tanulmányok*. General Press, Budapest
- de Certeau, Michel (1984): *The Practice of Everyday Life*. University of California Press, Berkeley • <https://chisineu.files.wordpress.com/2012/10/certeau-michel-de-the-practice-of-everyday-life.pdf>
- Epp, Charles R. (1998): Rights Revolution: Lawyers, Activists, and Supreme Courts in Comparative Perspective, The University of Chicago Press, Chicago–London • <https://books.google.hu/books?id=vdmdyJ-A5PkC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>
- Ewick, Patricia – Silbey, Susan (2003): Narrating Social Structure: Stories of Resistance to Legal Authority. *American Journal of Sociology*. 108, 6, 1328–1372.
- Fitzpatrick, Sheila (2000): Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s. Oxford University Press, az 1999-es, első kiadás • http://www.masterandmargarita.eu/estore/pdf/erenor5_everydaystalinism.pdf
- Foucault, Michel (1999): *A szexualitás története I–III. I. A tudás akanása*. (ford. Somlyó Bálint, Albert Sándor, Szántó István) Atlantisz, Budapest
- Goldfarb, Jeffrey C. (2006): *The Politics of Small Things. The Power of the Powerless in Dark Times*. The Uni-

- versity of Chicago Press, Chicago–London • <http://tinyurl.com/hk7a8he>
- Havasréti József (2006): *Alternatív regiszterek: A kulturális ellenállás formái a magyar neoavantgárdban*. Typotex, Budapest
- Johnston Timothy (2011): *Being Soviet. Identity, Rumour, and Everyday Life under Stalin 1939–1953*. Oxford University Press
- Kurkchian, Marina (2003): The Illegitimacy of Law in Post-Soviet Societies. In: Galligan, Denis J. – Kurkchian, Marina (eds.): *Law and Informal Practices. The Post-communist Experience*. Oxford University Press.
- Marshall, Anna-Maria (2005): *Confronting Sexual Harassment. The Law and Politics of Everyday Life*. Ashgate, Aldershot–Burlington
- Migdal, Joel S. (2001): *State in Society. Studying How States and Societies Transform and Constitute One Another*. Cambridge University Press
- Rév István (1996): Az atomizáció előnye. *Replika*. 23–24. • <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/2324/10rev.htm#JEGYZETEK>
- Rosanvallon, Pierre (2008): *Counter-Democracy. Politics in an Age of Distrust*. Cambridge University Press
- Scott, James C. (2008): *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. Yale University Press, New Haven–London • <http://abahlali.org/files/Scotts-Weapons.pdf>
- Scheingold, Stuart A. (2004): *The Politics of Rights. Lawyers, Public Policy, and Political Change*. The University of Michigan Press
- Sunstein, Cass R. (2003): *Why Societies Need Dissent?* Harvard University Press